

Кузенко Г. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри теорії і практики перекладу з англійської мови
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

СЕМІОТИЧНА ЦІЛІСТНІСТЬ ТЕКСТУ: ПЕРЕКЛАДОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА

Анотація. Стаття присвячена розгляду тексту як продукту семіотичної діяльності, що є витвором мови, мистецтва, культури, елементом смислового діалогу у крос культурній комунікації. Особливо важливими, опорними в плані формування текстового сенсу є слова, що розглядаються як текстові концепти.

Ключові слова: семіотична цілісність тексту, сенс, кодування інформації.

Постановка проблеми. Питання семіотичної цілісності тексту в перекладознавчому аспекті залишається актуальним об'єктом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців [2; 3; 7; 11], що зумовлено насамперед бажанням досягнути адекватного перекладу вихідного тексту цільовою мовою. Незважаючи на низку пошуків, присвячених висвітленню проблеми перекладу художнього тексту та його семіотичної цілісності, залишається незавершеним питання аналізу текстового сенсу, його інформації та значимості культури.

В основі семіотичних досліджень тексту лежить концепція ноосфери («сфери розуму»). Цей термін був введений в 20-х роках ХХ ст. французькими вченими П. Тейяр де Шарденом, Е. Леруа і незалежно від них видатним ученим-натуралістом В.І. Вернадським. У розвиток цієї концепції великий внесок зробили К.Е. Цюлковський, А.Л. Чижевський, Н.В. Тимофєєв-Ресовський, а також сучасні філософи Н.Н. Моїсєєв, А.Д. Урсул, А.І. Ракитов, Р.Ф. Абдєєв та інші.

Метою статті є дослідження сенсу, способів кодування інформації та впливу культури на семіотичну цілісність тексту.

Виклад основного матеріалу дослідження. З лінгвістичної точки зору текст – це твір мовленнєвого процесу, що володіє завершеністю, об'єктивований у вигляді письмового документа, літературно оброблений відповідно до типу документа, складається з назви (заголовка) і ряду особливих одиниць (надфразових єдностей), об'єднаних різними типами лексичних, граматичних, логічних, стилістичних зв'язків, має певну цілеспрямованість і прагматичну установку [3, с. 15].

Майже сорок років тому В. Вільс зробив спробу інтегрувати семіотичну та лінгвістичну культуру і запропонував використовувати семіолінгвістику в перекладознавстві, виходячи із формули «Хто говорить, що, в якому каналі і з яким впливом» [10].

Текст як об'єкт семіотичного вивчення може розглядатися в світлі низки проблем: текст і знак, текст як цілісний знак, текст як послідовність знаків. За визначенням багатьох фахівців, текст – це повідомлення, утворене послідовністю знаків і побудоване за правилами знакової системи [7]. У семіотиці поняття «текст» використовується не тільки для повідомлень природною мовою, а й до будь-яких носіїв цілісного («текстового») значення – обряду, твору образотворчого мистецтва чи музичної п'єси. З іншого боку, не кожне повідомлення природ-

ною мовою є текстом з точки зору культури. Культура з великої кількості повідомлень природною мовою виділяє і враховує лише ті, що визначаються як певний мовний жанр, наприклад: *молитва, закон, роман* тощо. Їм властиве цілісне значення й характерна певна функція [4].

Послідовність знаків, побудована відповідно правилам знакової системи, й утворює текст. Кожен твір мистецтва існує в культурі як текст, має ознаку неподільності і є носієм певного значення, елементом смислового діалогу, дискурсу між суспільствами та культурами. Як і текст, культура в цілому є певним комплексом інформації. Різні тексти несуть у собі різну інформацію, відмінності між культурами також інформаційні.

Умберто Еко, італійський семіотик, вважає, що текст – це діалог між створеним і створеним раніше текстом, а також діалог автора з ідеальним читачем. На його думку, текст породжує власні смисли, не вичерпується до кінця і одночасно нагадує культуру, що його сформувала [9].

Текст як дискурсивна єдність володіє багатосмисловою структурою і сприяє породженню нових смислів, це соціальний простір, розглянутий в аспекті знакового спілкування. Тому, будучи ідеальною вищою комунікативною одиницею, текст тяжіє до смислової замкнутості й завершеності та характеризується такою ознакою, як інтегративність або когезивність [4, с. 29].

Завдяки зв'язаності й цілісності текст розглядається як «якісно визначене, семіолінгвістичне, комунікативне і мовно-розумове утворення» [4, с. 24]. Так, О. Потєбня виділяє три складові частини художнього тексту. Це, по-перше, «зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвинутому з нього поняттю»; по-друге, «внутрішня форма, образ, який указує на цей зміст, що відповідає уявленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйнять або на поняття)» і «зовнішня форма, в якій об'єктивувався художній образ» [8, с. 140]. Виділяють три елементи художнього тексту: зміст, смисл і словесну (знакову) форму та низку компонентів: змістовний простір, смисловий простір і простір засобів виразу [1].

Семантика художнього тексту повинна розумітися як зміст, що виникає у мисленні автора відповідно до задуму тобто який відображає інтерпретацію якого-небудь факту дійсності і характеризується поставленим автором комунікативним завданням. Інша властивість художнього тексту – його смислове наповнення, яке виявляється в здатності письменника сказати більше, ніж говорить прямий зміст слів у їх сукупності, в його умінні змусити працювати думки і відчуття, уяву читача [2]. Також ще одна важлива характерна риса художнього тексту – це яскраво виражене національне забарвлення змісту і форми. Важливо враховувати й тісний зв'язок між історични-

ми обставинами і образами твору, що відображають їх, а також виділити індивідуальну манеру письменника.

Застосовуючи єдину методологію, культурологія трактує текст так само, як і мова. Аналіз тексту дозволяє вивчати культуру в плані просторово-часової організації (дискурсу) і формулювати культурологічні закони. Будь-який текст представляє собою спілкування між адресантом та адресатом і виконує функцію повідомлення, що передається від носія інформації певній аудиторії. Далі текст представляє спілкування між аудиторією та певною культурною традицією й виконує функцію колективної пам'яті. Текст може бути й моментом спілкування адресанта з самим собою, оскільки будь-який твір актуалізує особистісне самосприйняття, у багатьох випадках змінює й впливає на особистість і виконує виховну функцію. Відповідно, текст виступає рівноправним співрозмовником, що володіє високим ступенем автономності, проте цей діалог можливий при усуненні нерозуміння тексту.

Художній твір (текст) по-різному осмислюється не тільки історично, а й залежно від власне культури адресата – різними культурами текст сприймається по-різному, і навіть представники однієї культури сприймають текст кожен по-своєму, залежно від їх темпераменту, характеру, досвіду, віку чи освіти. Певні сюжети художнього твору актуалізуються, інші стають не актуальними і назавжди забуваються.

Суттєвою ознакою тексту є смислова завершеність, виражена в знаках реальності. На відміну від висловлювання, текст входить у соціокультурний комунікативний простір і час, наповнюючи їх змістом. Так, поняття тексту в аспекті семіотики культури повинно бути як мінімум двічі закодовано. По-перше, як повідомлення і, по-друге, як метаповідомлення, віднесе-не до жанрової єдності й комунікативно усвідомлене.

Напрямок семіотики, пов'язаний з вивченням текстів, називається нарративною семіотикою (від латинського *narrō* – «розповідати»). Безпосереднім предметом нарративної семіотики є не мистецтво в цілому, а завжди окремий твір мистецтва, так як тільки в межах окремого твору діють певні аналогії з мовою і мовленням, встановлюються більш-менш однозначні правила позначення, лексичні одиниці словника, правила синтаксису й породження тексту. Сьогодні текст як семіотична система вивчається *текстологією, герменевтикою, поетикою тощо*.

Текстологія вивчає текст, коментує його зміст, визначає приналежність його до певної епохи й певного автора. Герменевтика (від грецького *hermēneūō* – «роз'яснюю», «тлумачу») займається тлумаченням тексту. Спочатку це було вчення про тлумачення стародавніх (переважно сакральних) текстів, споконвічний сенс яких неясний внаслідок їх давності. Розуміння досягається граматичним дослідженням мови, вивченням історичних реалій, розкриттям різних натяків тощо. З цього приводу Жан Кальвін писав, що «першочергова справа тлумача – надати право автору сказати те, що він хоче, а не приписувати йому те, що як нам здається, він повинен сказати» [8, с. 125].

Нарешті, поетика вивчає майстерність побудови тексту, здебільшого художнього, його структуру, композицію, охоплює широке коло проблем – від художнього мовлення, стилю до законів розвитку жанру, роду літератури й розвитку літератури як цілісної системи.

Будь-який текст, будучи результатом творчості окремої людини, має характер конкретної знакової системи. У тексті вона може відобразитися на одному з трьох можливих варі-

антів смислового фокусування: описі (створенні образу через символічну мову), оповіданні (розгортанні дії через символічну мову), аргументації (вибудовуванні доказової бази через співвіднесення образної й символічної мов).

Існує три основних способи кодування інформації (досвіду / вражень): образ, мова і дія. Жоден не може повністю задовольнити потреби людини, але може вживатися незалежно один від одного чи взаємодіяти. Крім того, існує не явно виражена форма думки, що передує образу, дії чи висловлюванню, так звана схема орієнтовних дій. Між текстами, створеними засобами образних знакових систем, і вербальними текстами ізоморфізму не існує в першу чергу тому, що перші засновані на знаках, протяжних в часі і / або просторі, а другі – на знаках дискретних. Взаємної однозначності між цими типами знаків бути не може. Природна мова – єдина система, в якій позначене протікає в двох різних вимірах: знаковому й мовному, може моделювати всі види репрезентації досвіду.

У тексті сенс реалізується як функціональне утворення. Якщо текст як мінімум двічі закодована сутність, то сенс – тричі. Сенс (мета тексту) не з'являється в результаті складання знаків, а навпаки, реалізується як ціле й неподільне. Його не можна розділити на окремі «знаки», наприклад, як слова, фрази в природній мові. Він співвідноситься зі змістом, виражає ціннісно-смислове ставлення до нього, належить до континуальних утворень (і як будь-яка мета не є дискретним). Зміст і сенс – дві складові тексту-знаку.

Прочитання тексту залучає дві розумові дії: мислення та розуміння. Розуміння передбачає не тільки переказ змісту, а й витяг з прочитаного сенсу. У читанні відбувається діалог читача з текстовим суб'єктом, а останній не завжди є автором. Текст розширює звичний світ на точку зору, спосіб світобачення, готовність сприйняття чогось іншого.

Процедури вилучення сенсу з тексту складають процес розуміння й формують метод текстового аналізу. Якщо текст осмислюється як втілення творцем знань про дійсність, то особливо важливими, опорними в плані формування текстового сенсу є слова, що розглядаються як текстові концепти. Розуміння – це перехід від частини до цілого, від нерозуміння до розуміння, це «конструювання» цілого, якого ще немає або вже немає (в результаті нерозуміння).

Сенс є результат розуміння, але його немає на початку процесу. Це свого роду дар нового бачення ситуації й залучення власного розуміння в зміст тексту. Розуміння не зводиться до опису, пояснення, систематизації чи інших функцій знань, воно невіддільне від оцінної діяльності свідомості. Розуміння – процес осмислення дійсності крізь призму певних нормативно-ціннісних систем суспільної практики. Оскільки «особистісний» соціальний світ є різноманітним, то індивіди зосереджують увагу на різних аспектах соціальних ситуацій і тому по-різному «прочитують» (пояснюють) на перший погляд одну й ту ж ситуацію. І тільки в діалозі, в міжсуб'єктних відносинах, в перспективі культурного часу особистість отримує свої характеристики: цілісність, відповідальність, невичерпність, незавершеність, відкритість і перетворюється в текст, цілісне смислове утворення.

Знакова основа тексту породжує механізм подвійного означення, що дозволяє свідомості зберігати дистанцію між власним змістом і дійсністю, до якої цей зміст відноситься. Все, про що дізнається людина, є змістом свідомості, все інше існує

поза її свідомістю. Текст розуміється як культурний макрокосм, в якому відбувається рух від сенсу до змісту через акти розуміння / взаєморозуміння. Сенс як інтегратор тексту включає в себе три простори: поведінковий, розумовий, мовний.

В античній риторичі в тексті виділяли три пласти: предметний, логічний і мовний. Кожен мав відносну самостійність, був предметом аналізу. Предметний пласт аналізувався в розділі інвенції, понятійний в розділі диспозиції і мовний в розділі елокуції. Всі слугували оформленню тексту в функціонально-смыслову структуру. Розуміння виконувало функцію утримання цілісності семіотичних взаємин всередині текстового простору тобто смыслового наповнення тексту.

Культура, орієнтована на мовця як вищу цінність, має сферу замкнених, малодоступних або взагалі незрозумілих текстів. Це культура езотеричного типу, профетичні й жрецькі тексти, глосолалії, специфічні види поезії. Орієнтація культури на «мовця» або «слухача» в першому випадку, проявляється в тому, що аудиторія моделює себе за зразком творця текстів (читач прагне наблизитися до ідеалу автора), у другому – відправник асоціює себе з аудиторією (автор прагне наблизитися до ідеалу читача) [6].

Як сукупність знакових систем культура допомагає людству бути згуртованими, оберігати цінності, власну своєрідність і взаємодіяти з навколишнім світом. Знакові системи культури називаються **вторинними моделюючими системами** або мовами культури. Вони включають в себе не тільки всі види мистецтв, а й традиційні методи, що допомагають соціуму підтримувати історичну пам'ять і національну (етнічну, племінну) самосвідомість.

Природна мова (первинна моделююча система) є основою і віссю поняття культура. Вона постачає «сировиною» вторинні моделюючі системи, є єдиним засобом, за допомогою якого всі системи можуть бути інтерпретовані, закріплені в пам'яті і введені в індивідуальну та суспільну свідомість.

Відповідно культури можуть визначатися як **синтагматичні** (сенс явища залежить від їх взаємозв'язків) і **парадигматичні** (всі явища є знаками більш високої реальності). Парадигматика об'єднує слова, словоформи в групи за наявністю загальної ознаки (парадигми), дозволяє здійснювати вибір потрібного знака. Синтагматика дозволяє не тільки сполучувати вибрані елементи за правилами системи, а й виробляти додаткові (контекстуальні) значення знаків. Культура в семіотичних термінах є механізмом обробки й передачі інформації. Вторинні моделюючі системи функціонують в кодах, що реалізуються членами соціуму. Якщо природна мова відома всім членам соціуму, то розуміння кодів вторинної моделюючої системи можливе в результаті засвоєння їх індивідом.

Питання типології культур залишається актуальним у зв'язку з співвіднесенням тексту та його функцій. Під текстом розуміють тільки ті повідомлення, що породжені всередині культури і складені за її правилами. Усередині іншої мови або системи таке повідомлення може й не бути текстом. У системі культуротворчих семіотичних опозицій особливу роль відіграє протиставлення дискретних (словесних) і недискретних семіотичних моделей (дискретних і недискретних текстів), типовим проявом яких може виступати антитеза, конічні і словесні знаки.

Ю.М. Лотман представляє семіотичний простір у вигляді багатозарового перетину різних текстів, що формують певний пласт з різним ступенем перекладності й неперекладності. Під

цим пластом розташований пласт «реальності». Обидва пласта утворюють семіотику культури, за межами якої лежить реальність, яка перебуває поза межами мови [7, с. 42].

З точки зору семіотики культуру необхідно розглядати як комплекс знакових систем. Концепція культури як семіосфери, розроблена Ю.М. Лотманом, актуалізує значимість семіотичного виміру культурного простору. Явище культури як знакове утворення бере участь в комунікації.

Відповідно до концепції Ю.М. Лотмана мову і текст принципово не можна зводити в одне, оскільки текст більше мови. По-перше, в тексті є ряд елементів, які не виводяться з мови (відміченість початку і кінця, композиційні принципи і таке інше). По-друге, текст, на відміну від мови, наділений змістом, і цей сенс не віддільний від структури тексту. Тому текст підлягає не тільки опису, але й інтерпретаціям, кількість яких в принципі може бути не обмеженою. Наприклад, на основі одного оригіналу можна створити цілу серію різних, але принципово рівноцінних перекладів. По-третє, текст майже ніколи не є продуктом реалізації лише однієї мови; в принципі будь-який текст, як і будь-яка культура, полілінгвальний [7, с. 15].

Текст в парадигмі Тартусько-Московської наукової школи не може бути зведений до мови, а його поняття виявляється значно ширшим. В якості тексту може сприйматися, наприклад, життя людини, її вчинок. Однак абсолютно ізольований об'єкт текстом бути не може: текст потребує іншого. Крім того, в тексті закладена така ж семіотична подвійність, що й в знаку: текст іманентний і самодостатній, але завжди включений в культуру і є її частиною. Повне виключення тексту з культури призводить до знищення його природи.

Текст піддається різним діям: його можна зачувати, напам'ять, надавати розчленуванню, робити інструментом впливу на співрозмовників, інтерпретувати, співвідносити з іншими текстами. Перед будь-яким текстовим перетворенням він повинен бути зрозумілим і тільки потім включеним у комунікативну взаємодію з іншими учасниками спілкування. Без адресанта, адресата, комунікативного каналу, комунікативної ситуації текст не може існувати.

Він не просто залежить від свого оточення в комунікації, а й формується під його впливом. Так, фокусування на адресаті формує текст як впливове, інструментальне утворення, на предметі – як об'єктне, конструктивне утворення. Фокусування на адресаті характеризує текст як породжуючий пристрій, твір. Текст може фокусуватися й на собі, тоді він виступає як одиниця комунікації – молекулярна цілісність.

Будь-який культурний обмін включає в себе акт «перекладу» – адресат завжди інтерпретує отримане повідомлення крізь призму лише частково розділеного коду з адресантом. Використовуючи умовні знаки, значення яких не однаково для адресата й адресанта, приводить до часткової комунікації й стимулює утворення нових кодів, покликаних компенсувати неповноту взаєморозуміння. Це стимулює динамізм структури ієрархії культури, вираженої однією або декількома моделюючими системами, її ідеологію, сукупністю цінностей.

Резюмуючи сказане, можна зробити наступний висновок: «текст постає перед нами не як реалізація повідомлення будь-якою мовою, а як складний пристрій, що зберігає різноманіття кодів, здатних трансформувати одержане повідомлення і породжувати нове; це інформаційний генератор, що володіє риса-

ми інтелектуальної особистості» [7, с. 273]. Він є результатом і продуктом семиотичної діяльності, витвором мови, мистецтва, культури, елементом смислового діалогу, дискурсу між спільнотами та культурами.

Надскладним завданням є переклад таких текстів з однієї природної мови на іншу. Тут велике значення має контекст – багато слів і мовні звороти в залежності від контексту можуть приймати різні сенси. Людина-перекладач, читаючи чергову фразу тексту, усвідомлює для себе її зміст і передає цей сенс іншою мовою.

Проблема виявлення сенсу, що міститься в тексті, полягає у використанні «чужої мови». Це поняття включає різноманітні випадки відтворення іншої, раніше виголошеної чи написаної промови. Це може бути пряма і непряма мова, цитата, переказ. Введення «чужої мови» в текст є відображенням знань і досвіду людини вказує на коло її інтересів, характер і навіть дозволяє помітити невисловлене, приховане. Для адекватного відтворення тексту перекладач використовує знання не тільки обох мов, а й тієї предметної галузі, до якої належить текст, що дозволяє зробити дійсно переклад, а не переказ тексту.

Література:

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров; Примеч. С. Аверинцева и С.Г. Бочарова. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: КомКнига, 2006. – 144 с.
4. Гинзбург К. Мифы-эмблемы-приметы: Мифология и история. Сборник статей / Пер. с ит. – М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А.Я. Гуревича. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
7. Лотман Ю.М. Текст как семиотическая проблема // Ю.М. Лотман История и типология русской культуры. - СПб, «Искусство-СПб», 2002. – 768 с.
8. Маклюэн М. Галактика Гуттенберга: Становление человека печатающего / Перевод И.О. Тюриной. – М.: Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. – 496 с.
9. Нёт Винфрид. Чарлз Сандерс Пирс // Критика и семиотика. – Вып. 3/4, 2001. – С. 5–32 // Справочник по семиотике. Noth W. Handbuch der Semiotik. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart; Weimar: Metzler, 2000. S. 59–70. Режим доступа: <http://phy.narod.ru/pirs.htm>, 10.2015
10. Шрейдер Ю. Смысл // Новая философская энциклопедия: В 4 т. М.: Мысль, 2001.
11. Umberto E. Interpretation and Overinterpretation: World, History, Texts. – The Tanner Lectures on Human Values. Delivered at Clare Hall, Cambridge University March 7 and 8, 1990. – P. 141–202.

Кузенко Г. Н. Семиотическая целостность текста: переводческая проблема

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению текста как продукта семиотической деятельности, который является произведением языка, искусства, культуры, элементом смыслового диалога в кросс культурной коммуникации. Особенно важными, опорными в плане формирования текстового смысла. есть слова, которые рассматриваются как текстовые концепты.

Ключевые слова: семиотическая целостность текста, смысл, кодирование информации и.

Kuzenko H. Semiotic integrity of the text: translation problem

Summary. The article has been devoted to the consideration of the text as a product of semiotic activity, a work of language, art, culture, an element of the semantic dialogue in cross-cultural communication. Words are especially important in the formation of textual meaning and considered as textual coding concepts.

Key words: semiotic integrity of text, meaning, information.